

Юрій Волошин

СУПЕРЕЧКИ В «ГОСУДАРЕВИХ ОПИСНИХ МАЛОРОСІЙСЬКИХ РОЗКОЛЬНИЦЬКИХ СЛОБОДАХ»: АНАТОМІЯ ОДНОГО КОНФЛІКТУ XVIII ст.

Побутові конфлікти – невід’ємна складова повсякденного життя будь-якої людської спільноти незалежно від простору й часу, політичних переконань і релігійних вірувань. Співіснування в рамках одного соціуму різних, інколи прямо протилежних інтересів конкретних людей або груп практично неможливе без їхніх зіткнень. Протириччя, пов’язані з різною самоідентифікацією окремих індивідів, захистом честі, боротьбою за владу й вплив, відмінностями в розумінні релігійних догм і т. п. були характерні для ранньомодерного суспільства так само, як і для нашого часу. Конкретним виявом цих розходжень найчастіше ставали міжособистісні зіткнення, що набирали вигляду образ, бійок, сварок тощо.

Конфлікти не оминули і середовище старообрядців – мешканців «государевих описних малоросійських розкольницьких слобод», що існували у XVIII ст. на території Лівобережної України (Гетьманщини). Російські старовіри, які відрізнялися від решти населення тодішньої Малоросії не тільки релігійними догмами, але й значно суворішими правилами їх дотримання, також втягувалися в різноманітні сварки й суперечки. Сварилися розкольники не лише з жителями сусідніх українських сіл – козаками й посполитими, але й між собою. Найчастіше конфліктували через невизначеність земельних меж, нестачу лісових угідь, сіножатей тощо; традиційні образи і бійки в окремих випадках закінчувалися й смертовбивствами¹.

Однак якщо уважніше поглянути на сутність цих конфліктів, то можна побачити, що за простими, на перший погляд, причинами сварок, приховуються значно складніші життєві проблеми, пов’язані з особливостями функціонування тодішнього старообрядницького суспільства. Їхнє вивчення дозволяє виявити специфіку поведінки, реакції людей на ті чи інші ситуації, їх сприйняття².

¹ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Книга седьмая. Чернигов, 1873. С. 81–82.

² Каменский А.Б. Повседневность русских городских обывателей. Исторические анекдоты из провинциальной жизни XVIII века. М.: Российский гуманитарный университет, 2006. С. 142.

Серед справ, що розглядалися київською губернською канцелярією, яка була для мешканців «описних слобод» найвищою судовою інстанцією, чи не найцікавішою, на мою думку, є «Справа про образу бурмистра слободи Климової Хрущова, обивателем слободи Зибкої Черновим»³. Вона прикметна, перш за все тим, що однією з головних фігурантів у ній виступає особа, яка тривалий час посідала найвище місце в ієрархії розкольників самоврядування – бурмистр «описних слобод» Олексій Хрущов⁴.

Про Олексія Хрущова відомо, що на час подачі своєї чолобитної про образу честі – 14 січня 1768 р. – йому виповнилося щонайменше 51 рік. З Рум'янцевського опису дізнаємося, що бурмистр був «*природной Климовської*», тобто народився у слободі Климовій, де й проживав на час конфлікту. Як вказується в описі, батько Олексія Хрущова походив з Речі Посполитої і прийшов до «описних слобод» близько 1711 р., ймовірно, з поселення, що належало до старообрядницької колонії Ветки, розташованої неподалік – на території сучасної Білорусі. Одружився майбутній бурмистр, очевидно, в доволі зрілому віці – коли йому вже виповнилося років 40, на значно молодшій за нього Агафії. Якщо вірити перепису, Олексій був старший за дружину на 21 рік. За моїми підрахунками середній шлюбний вік чоловіків «описних слобод» становив 22,5 роки⁵. Однак, схоже, що цей шлюб для Хрущова був першим: в описі відсутній запис, що Агафія була другою дружиною, хоча зазвичай про це повідомлялося, а також немає інформації про дітей від першого шлюбу. Втім, серед слобожан шлюби з великою віковою різницею між подружжям траплялися значно частіше, ніж серед мешканців сусідніх українських православних сіл⁶.

У бурмистра було двоє малолітніх дітей: син Василь п'яти років та донька Марія – чотирьох. Крім них у родині виховувалося ще двоє сиріт – десятилітній Олексій та п'ятнадцятилітня Килина. Мешкав Хрущов з родиною у відносно невеликому дворі, що складався з трьох хат (дві з них стояли порожні – Ю.В.) та бані. Він володів одним із найбільших у цій слободі орним наділом – 3 чверті (1,6 га)⁷. Загалом слобода Климова відрізнялась малоземеллям: на одне домогосподарство в середньому припадало по 0,4 чверті⁸.

³ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). Ф. 59, оп. 1, спр. 5659.

⁴ Вказівка у заголовку справи про те, що О. Хрущов був бурмистром слободи Климової, помилкова, оскільки слободами керували виборні війти, а на чолі всіх слобід стояв бурмистр, осідок якого знаходився у слободі Климовій.

⁵ Волошин Ю.В. Розкольниківські слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (Історико-демографічний аспект). Полтава: АСМІ, 2005. С. 194.

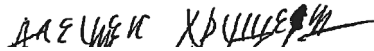
⁶ Там само. С. 196–197.

⁷ Чверть (рос. четверть) – дорівнювала сучасним 0,54625 га. (Див.: *Грамм М.* Занимательная энциклопедия мер единиц и денег. Челябинск: Урал Л.Т.Д., 2000. С. 194–195.)

⁸ Волошин Ю.В. Розкольниківські слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст.: історико-демографічний аналіз. / Дис. на здобуття наук. ступ. докт. іст. наук. К., 2006. С. 322.

При дворі також був город, де вирощували овочі. Крім того, господарство Хрущова налічувало 4 коней (при середній нормі на домогосподарство – 1,2 коня⁹), 6 корів, 8 свиней та 4 овець. Тож зрозуміло, що бурмистр належав до числа заможних мешканців слободи Климової. Втім, сумнівно, щоб на цю посаду могли обрати бідняка.

Незважаючи на те, що чолобитна була написана обивателем слободи Климової Борисом Васильєвим, Хрущов, очевидно, був грамотним, принаймні вмів писати. Це засвідчує його власний підпис як на цьому документі (Див. Мал. 1), так і на цілому ряді інших.

Мал. 1. Факсиміле підпису О. Хрущова.

Слід зазначити, що вміння писати й читати книги старого друку було вкрай важливим для старовірів. Вони намагалися змалку вчити цьому своїх дітей, щоб виховати з них переконаних прихильників старої віри. В «описних слободах» була ціла категорія осіб, які заробляли собі на прожиток, навчаючи дітей грамоти, що фіксує, зокрема, Рум'янцевський опис. Так, у слободі Зибкій навчанням дітей займалися брати Костеріні¹⁰, а у слободі Клинцях – Кузьма Карташов¹¹. Відомий дослідник старообрядництва кінця XIX – початку XX ст. М. І. Лілеєв в одній зі своїх робіт вказує, що в тому ж 1768 р. селянин Никифор Машоєв із Севського повіту привіз у слободу Клинці для навчання грамоти двох своїх доньок і сина¹². Тож можливість отримати «початкову освіту» у Хрущова була.

Як уже зазначалося, на час подання чолобитної Олексій Хрущов обіймав найвищу виборну посаду в такій особливій адміністративній одиниці на території Гетьманщини, якими були «государеві описні малоросійські розкольницькі слободи». Кар'єрне зростання майбутнього бурмистра розпочалося у 35-літньому віці з посади виборного. Він сам свідчив: *«Находился я нижайший от 751 года к управлению означенных описных слобод войтов и протчих первостатейных [...] во оных описных слободах два года выборным. А потом выбран был отправлять бурмистерскую должность. Кого [...] лет десять и с которых именно [...] о том киевской губернской канцелярии известно. И оную должность отправлял я состоянием моим [...] и радетьством без всякого [подозрения]. Да на сей 768 год волостным опять бурмистром по усердном прошении означенных войтов и лучших людей избран же»*¹³.

⁹ Там само.

¹⁰ ЦДІАК України. Ф. 57, оп. 1, спр. 116, арк. 288.

¹¹ Там само. Спр. 117, арк. 220 зв.

¹² Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Ф. 127, спр. 49, арк. 5.

¹³ ЦДІАК України. Ф. 59, оп. 1, спр. 5659, арк. 2.

Одна з перших згадок про Олексія Хрущова як про уповноваженого мешканців слобод походить з 1753 р. у зв'язку з запровадженням спеціальної посади управителя розкольникських слобод. Ініціатива введення такої посади, як видно з тексту сенатського указу 1754 р., належала тодішньому бурмістрові Гаврилу Карпову та виборному Олексію Хрущову – «...*просят они, бурмистр и выборный, чтоб для охранения их и со обывателями от таковых обид* (малися на увазі утиски з боку козацької старшини та гетьманської адміністрації – Ю. В.) *определить к ним в те описные раскольнические слободы одного штаб-офицера*»¹⁴. В подальшому Хрущов фігурує в документах Київської губернської канцелярії здебільшого як захисник інтересів старообрядницького населення від різноманітних утисків і негараздів.

Тож Олексій Хрущов, безумовно, був непересічною особистістю, адже він обіймав найвищу в слободах виборну посаду; до того ж, на відміну від свого попередника Гаврила Карпова, Хрущов не був нащадком осадчого однієї зі слобод і не належав до великої родини¹⁵, тобто, не міг спиратися на авторитет впливового й чисельного родинного клану. По-друге, досить тривалий термін перебування на цьому уряді – понад двадцять років (у 1777 р. він ще значився бурмістром¹⁶ – Ю. В.) – може свідчити про досить високий авторитет Олексія Хрущова серед старообрядницького соціуму Гетьманщини. Однак стверджувати це напевно можна лише в тому випадку, якщо малоросійські розкольники пов'язували виконання громадських служб з високою честю. Адже для їхніх сучасників, мешканців міста Бежецька, «*многочисленные городовые службы были тяжким бременем*»¹⁷. Втім, відсутність документів, що походили б із середини громади, на жаль, унеможливило остаточне з'ясування цієї проблеми. Та все ж можна припустити достатньо високу авторитетність серед старообрядців виборної посади бурмістра, адже і Гаврило Карпов, і Олексій Хрущов, судячи з документів Київської губернської канцелярії, виявляли на своїй посаді неабияку активність, навряд чи можливу, якби йшлося про відбування обтяжливої повинності.

Конфлікт між двома старовірами, одним з яких був Хрущов, стався за межами «описних слобод» – у приміщенні Київської губернської канцелярії. Можливо саме тому бурмістр вирішив залучити до його вирішення органи державної влади, які ще на початку XVIII ст. вважалися у середовищі старовірів слугами антихриста¹⁸, до того ж подія відбувалася у присутності

¹⁴ Лилеев М.И. Новые материалы из истории раскола на ветке и в Стародубье (XVII–XVIII вв.). К., 1893. С. 183.

¹⁵ Волошин Ю.В. Старовіри Гетьманщини в генеральному описі Лівобережної України 1765–1769 рр. // Київська Старовина. 2002. № 2. С. 123.

¹⁶ ЦДАК України. Ф. 59, оп. 1, спр. 8442, арк. 3.

¹⁷ Каменский А.Б. Указ. соч. С. 110.

¹⁸ Як відомо, на початку XVIII ст. серед старообрядців посилюються есхатологічні настрої, з'являється впевненість у початку Кінця Світу, а образ Антихриста персоналізується в імператорові Петрі I. (Докладніше див.: Еткінд А. Хлыст (Секты, литература, революция).

свідків. Ймовірно, це й спонукало Хрущова захищати свою честь за межами старообрядницького соціуму, в губернській канцелярії, від якої значною мірою залежало становище всіх старовірів регіону. До того ж ішлося про честь, яка, на думку американської дослідниці Нансі Колман, відіграла важливу соціальну роль у російському суспільстві раннього нового часу¹⁹. Звернімо увагу на термінологію, вжиту позивачем: він скаржився на те, що відповідач *«ноносил меня нижеайшего»*²⁰, а за словником В. Даля слово *«ноносит»* означає *«ругать, бранить, бесчестить словами»*²¹.

Треба зауважити, що у даній ситуації бурмистр, на мою думку, повівся у відповідності з традиційними уявленнями ранньомодерного російського суспільства про захист честі. Згідно з ними образа однієї особи, у нашому випадку Олексія Хрущова, означала образу всієї корпорації, до якої вона належала – обивателів *«описних малоросійських розкольницьких слобод»*. Через це захист честі був не лише її особистою справою, але й обов'язком перед громадою. Порушивши клопотання про захист честі, ображена особа у такий спосіб заявляла про свою незгоду з образою, висловлюючи публічно готовність захищати як свою особисту честь, так і честь колективу, частиною якого вона була²².

Отже, у своїй скарзі на ім'я імператриці, поданий 14 січня 1768 р., бурмистр повідомляв, що 10 січня в приміщенні Київської губернської канцелярії він зустрів мешканця слободи Зибкої Івана Чернова, який, *«не знаю с какова виду»*, при свідках *«ноносил меня нижеайшего непристойными словами, называя лихоимцом, и что взял я в слободе якобы известных взятков; напрасно и безвинно людей мучию»*²³. Олексій Хрущов прохав імператрицю – *«за вышеозначенное меня, нижеайшего, показанным Черновым безчестие порицанием и ругательством, учинить с ним, Черновым, как указы ВАШЕГО ИМПЕРАТОРСКОГО ВЕЛИЧЕСТВА повелевают»*²⁴.

Розгляд справи розпочався напрочуд швидко – вже 16 січня. Відповідач – Іван Чернов, про якого, на жаль, не маємо жодної додаткової інформації (він не зафіксований в описі слободи Зибкої 1767 р.), подав свою версію розвитку подій. За його свідченнями, він зайшов до губернської канцелярії у цілком буденній справі – придбати гербового паперу, де й зустрів слобідського бур-

М.: Новое литературное обозрение. 1998. С. 90; *Чистов К.В.* Русская народная утопия. С.-Петербург: «Дмитрий Буланин», 2003. С. 415; *Баснин П.П.* Раскольничьи легенды о Петре Великом // Исторический Вестник. 1903. № 5. С. 513–548; *Пытин А.* Петр Великий в народном предании // Вестник Европы. 1897. № 8. С. 640–672).

¹⁹ См.: *Коллман Н.Ш.* Соединенные честью: государство и общество в России начала нового времени. М., 2001.

²⁰ ЦДІАК України. Ф. 59, оп. 1, спр. 5660, арк. 2.

²¹ *Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка. М.: Русский язык, 1979. Т. 3: П. С. 285.

²² *Коллман Н.Ш.* Указ. соч., С. 190–201.

²³ ЦДІАК України. Ф. 59, оп. 1, спр. 5659, арк. 2.

²⁴ Там само. Арк. 2 зв.

мистра. Той же, побачивши Івана, «начал спрашивать регистратора Черникова, почему наслан в волостную контору указ о неимении оной конторе до ево, Чернова, дела, и где жена ево, Чернова, блядь, и спрашивал, где ево, Чернова, чернец свояк»²⁵. У відповідь Чернов, згадавши про всі свої образи, заподіяні бурмістром, звинуватив Хрущова у багатьох гріхах. Бурмістр у своїй чолобитній, натомість, заявляв, нібито Чернов накинувся на нього «незнамо с какова виду»²⁶. Конфлікт, вочевидь, розпочався набагато раніше від зустрічі двох основних його фігурантів у приміщенні Київської губернської канцелярії.

Матеріали слідства свідчать, що Іван Чернов ображав Олексія Хрущова, називаючи його: «неправосудцом», «лихоимцом», таким, що безвинно мучить людей та «шинкарем»²⁷. Окрім цього, відповідач під час «дебатів» заявив, що у нього були кращі робітники, ніж у позивача, а також, що Хрущову не вдасться ославити його як незаконнонародженого. Чернов досить детально пояснив слідству, чому він ужив щодо Хрущова саме цих лайливих слів. Отже, слово «неправосудец», яке не існує в російській мові, було вигадане ним самим і, очевидно, означало несправедливого суддю. Саме таким, за переконанням Чернова, і був слобідський бурмістр, бо справу, що розглядалася у волосній конторі, очевидно, першій судовій інстанції в розкольницьких слободах, вирішив «несправедливо», на користь супротивника Чернова. При цьому Хрущов урахував лише свідчення однієї сторони – вїйта слободи Зибкої Івана Масленікова, з яким, нібито, перебував у змові²⁸.

За другим терміном – «лихоимец», який за словником В. Даля означає «хабарник»²⁹, тяглося значно більше серйозних гріхів лідера громади малоросійських старовірів. Перш за все, хабаря Хрущову нібито давав сам відповідач за те, щоб його не тримали під караулом у волосній конторі. Хабар складався з 12 рублів грошей, 15 фунтів³⁰ цукру і шуки вартістю 80 копійок³¹.

Крім того, «в тогдашний рекрутский набор», ймовірно, в 1767 р., бурмістр узяв з мешканця слободи Зибкої Єрофея Васильєва мідний казан вартістю 25 рублів, пару пістолетів зі срібною насічкою вартістю 6 рублів та грошей 10 рублів, з Омеляна Морозова та його двоюрідного брата Аврама Полуектова – по 3 рублі, мешканця слободи Лужки Петра Мантурова – чвертку пшениці³² та 12 рублів 50 копійок грошима, а з «чернецкой слободы, а

²⁵ Там само. Спр. 5660, арк. 2.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само. Арк. 3–4.

²⁸ Там само. Арк. 2.

²⁹ Даль В. Указ. соч. Т. 2: И-О. С. 257.

³⁰ Фунт становив близько 6 кг, адже у XVIII ст. на території Гетьманщини він дорівнював 399,13 г. (Див.: Сидоренко О.Ф. Исторична метрологія Лівобережної України XVIII ст. К.: Наукова думка, 1975. С. 159.)

³¹ ЦДІАК України. Ф. 59, оп. 1, спр. 5660, арк. 2 зв.

³² Чвертка у Стародубському полку становила 65,8 кг. (Див.: Сидоренко О.Ф. Вказ. праця. С. 159.)

якої именно не знає», очевидно, йшлося про чоловічий монастир – 50 рублів³³. Усі хабарі, за словами Чернова, Олексій Хрущов узяв, пообіцявши допомогти всім цим особам уникнути рекрутчини, однак обіцянки своєї не виконав³⁴. Окрім цього, бурмистр начебто відняв силою – «через побои плетьми» – 400 рублів грошей, які знайшов у землі мешканець слободи Климової Юхим Костін³⁵.

Іван Чернов також звинувачував Олексія Хрущова у знущанні над безневинними людьми: «В прошлом 767 году в июне или в июле месяцах, а подлинно не упомянет, будучи оной бурмистр в слободе Воронку [у] тамошнего жителя Василья Кудряшова [...], вымогая, якобы он нашёл деньги кладовые у воронковского войта Фёдора Сироткина под сараем, подвеса за руки к брусу, мучил и требовал тех денег, и, подвеса ево к тому брусу, ходил он, Хрущёв, к воронковскому жителю Елисею Лестиле обедать, а после снят едва жив. А в слободе Зыбкой будучи, он, Хрущёв, взял слободского жителя Егора Роговикава ночным временем в полночь сечь плетьми, как его Роговикава, так мать ево Евдокею Самсонову и дочь её девку Евдокею Александрову за кражу денег, а после оную мать ево, взял в волостную контору, вешал в кольца, от чего она осталась едва жива. Да в той же слободе Зыбкой в земской избе взял в корчагу он, Хрущёв, слободы Деменки жителя Трифона Гамова за толко что [...] брат ево Гамова в доме. Да слободы Климовой обывателя Максима Фёдоров в волостной конторе замучил до смерти, назад тому года три или четыре, а подлинно не упомянет, тем что [вешал] в кольцо и зажигал на спине вотку, якобы за ево волшебство, а он в том не признался и как мучен, то того дня оной Фёдоров и умре, в чём имеет он, Чернов, свидетелей...»³⁶.

А «шинкарем» Чернов назвав Хрущова тому, що той в слободах Климовій, Воронці, Лужках, Митьківці й Зибкій тримав шинки, в яких продавав хлібне просте вино, горілку і вишнівку. Причому, за переконанням Чернова, жодного офіційного дозволу на шинкарство у бурмистра не було³⁷.

Найцікавішим, на мою думку, є зауваження Чернова, що Хрущову не вдається зробити його незаконнонародженим. Ці слова, як твердив відповідач, він сказав у відповідь на заяву бурмистра, що Чернов живе до тих пір, доки має батьківські гроші. Підставою для такого твердження стало захоплення Олексієм Хрущовим спадку по батьку мешканця слободи Деменки Василя Немчинова, якого він «зделал незаконнорожденным сыном, от отцовского наследия по одним уступным письмам он, Хрущёв, отдалил и тем ево, Немчинова, наследственным именем сам завладел»³⁸.

³³ ЦДІАК України. Ф. 59, оп. 1, спр. 5660, арк. 3.

³⁴ Там само.

³⁵ Там само.

³⁶ Там само. Арк. 3 зв. – 4.

³⁷ Там само. Арк. 4.

³⁸ Там само. Арк. 4–5.

Отже, звертаючись до губернської канцелярії у справі про захист честі, Олексій Хрущов ризикував наразитися на звинувачення у цілому ряді злочинів. Якщо розглядати їхню ієрархію, то найтяжчим слід, очевидно, вважати допомогу мешканцям слобод в ухилянні від рекрутчини. Щоправда, свідчення Івана Чернова про те, що бурмистр допомагав своїм одновірцям уникати рекрутських наборів, були бездоказові, однак саме звинувачення видається доволі серйозним, адже йшлося про виконання повинності на користь государя. Відповідно, ухилення від неї розцінювалося як державний злочин.

Для старовірів взагалі і мешканців «государевих описних малоросійських розкольницьких слобод», зокрема, небажання відбувати рекрутську повинність було пов'язане зі світоглядними настановами. Існували й причини релігійного характеру. По-перше, гоління бороди, яке було однією з умов служби у війську, серед старообрядців вважалося гріхом. Існувало переконання, що без бороди вірного не пустять до раю. Як писав у XVIII ст. автор трактату «О брадобритии»: *«Не брить и не стричь бороды – дело христианское, дело немаловажное – это есть исполнение предписанного Церковью закона, обязательно для верующих а Бога и его святую Церковь»*³⁹. По-друге, для полегшення пошуків рекрутів, що втікали з війська, практикували наколку у вигляді хрестика на кисті правої руки⁴⁰. Для старовірів така мітка пов'язувалася з їхніми есхатологічними уявленнями – сприймалася як «печать Антихриста».

Про те, що ці уявлення мали велике значення у житті малоросійських старообрядців, свідчив підполковник Дмитро Шмаков, який на початку 1774 р. перебував при волосній конторі розкольницьких слобод. У своєму донесенні Київському генерал-губернаторові Ф. Восікову він писав: *«...здешних слобод обыватели брадобритие почитают за всякий себе грех и за душевное повреждение, почему не токмо бороды брить приступать они охоты [не имеют], но и без какого-либо в том отрицания по некоторых случаях убегают [...], и потому во время рекрутских наборов всегда между теми обывателями бывает всякое взволнование, а годные в рекруты [...] бывают в великом страхе, для чего стараются всегда разведать о рекрутском наборе. И как только, хотя и не настоящим народном слухе поведают, то и обращают себя к побегам. [...] Многие приступают принять себе смерть, нежели бороду брить ...»*⁴¹.

Усвідомлюючи неминучість конфліктів із владою, старовіри намагалися залагодити наболілу проблему. З цією метою у лютому 1774 р. бурмистр стародубських слобод, яким все ще залишався Олексій Хрущов, від імені своїх одновірців подав чолобитну на ім'я Катерини II. Старообрядці прохали звіль-

³⁹ Неизвестный старообрядческий автор. О брадобритии // <<http://www.rustrana.ru/article.php?nid=3869>>

⁴⁰ *Леонов О.Г., Ульянов О.Г.* Регулярная пехота: 1698–1801 / История Российских войск. М.: ТК АСТ, 1995. С. 19.

⁴¹ ЦДІАК України. Ф. 59, оп. 1, спр. 7445, арк. 1.

нити їх від рекрутчини за певну платню або дозволити наймати замість себе вільних осіб. Їхнє прохання підтримував і київський генерал-губернатор. Він, зокрема, вважав за краще: *«чтобы во время рекрутских наборов брать с них, раскольников, по указанной цене деньгами, нежели натурою рекрут, для того, что они в военной службе по их легкомыслию и непостоянству быть совсем не надежны и никакой пользы в них не видно, а также и все их слободы в прежнем их состоянии быть не могут, но от времени до времени пришед в упадок сделают интересный убыток в получении с них подушного налога и других доходов»*. Відповідь Сенату на ці звернення надійшла у листопаді того ж року: чолобитна старообрядців була відхилена, а генерал-губернаторові нагадали, що він має діяти лише у рамках існуючого законодавства. Рекрутів наказували брати навіть із числа братії монастирів та скитів⁴². Очевидно, Сенат у своїх діях керувався не здоровим глуздом, за яким корисніше було б піти на поступки старовірам, а положеннями «Генерального учреждения о сборе в государстве рекрут и о порядках, какие при наборе исполнять должны» (1766 р.). Згідно з ним, рекрутчина поширювалася на всі стани населення, а грошовий внесок замість виконання цієї повинності дозволявся лише майстровим тих заводів і фабрик, які не мали приписних сіл⁴³.

Таким чином, ситуація, що склалася для старовірів після поширення на територію Гетьманщини рекрутських наборів, змушувала їх вдаватися до різних засобів задля уникнення військової повинності. Тож якщо бурмістр таки допомагав у цьому своїм одновірцям, то у нього мусили з'явитися й недоброзичливіці. Звинувачення у хабарництві й рукоприкладстві були пов'язані з виконанням Олексієм Хрущовим посадових обов'язків, а тому були цілком звичними для того часу. Загальновідомо, що у доіндустріальному російському суспільстві більшість судових справ залагоджувалася за допомогою хабарів, а їхнє стягнення із зацікавлених осіб було певним чином нормою. Застосування фізичної сили для отримання свідчень та покарання злочинців теж було традиційним. Тому ці звинувачення, хоч і зачіпали бурмістра, але серйозної загрози для нього не становили.

Досить прикрими, такими, що дискредитували бурмістра не лише в очах влади, а й в середовищі старообрядницької громади, були обвинувачення Хрущова у шинкарстві, адже релігійна етика старообрядців у більшості випадків забороняла вживання алкоголю⁴⁴. Ймовірно, що Іван Чернов, висуваючи це звинувачення, намагався похитнути авторитет бурмістра серед старообрядців.

З іншого боку, це обвинувачення виглядає надуманим і безпідставним хоча б тому, що на «описні слободи» була поширена відкупна система продажу

⁴² Там само. Арк. 17–17 зв.

⁴³ *Леонов О.Г., Ульянов И.Э.* Указ. соч. С. 126.

⁴⁴ *Керров В.В.* «Се человек и дело его...»: Конфессионально-этические факторы старообрядческого предпринимательства в России. М.: ЭКОН-ИНФОРМ, 2004. С. 247–248.

алкоголю, запроваджена у 1765 р.⁴⁵. Серед відкупщиків, які за право продажу горілочаних напоїв у слободах зобов'язалися сплатити до казни по 20 тис. руб., Хрущов не фігурував⁴⁶. Не міг він бути і власником одного з шинків, розташованих у безпосередній близькості з розкольницькими слободами. Ними володіли представники малоросійського панства, яке на той час ще не втратило привілею на виготовлення і продаж спиртних напоїв, а відкупна система тоді ще не поширилася на Малоросію⁴⁷.

Серед власників шинків, які суттєво підважували державну монополію, були: колишній стародубський полковник Андрій Рубець, значковий товариш Тимофій Зінченко, возний Стародубського повіту Степан Чернолуцький, генеральний осавул Іван Жоравка, стародубський сотник Яків Яхимович, стародубський підкоморій Михайло Ширай, полковниця Анастасія Полуботкова⁴⁸. Єдиним винятком з цього правила були лише шинки, що належали колишньому управителеві розкольницьких слобод Василю Морозову, який, до речі, був дворянин⁴⁹. Жоден обиватель, яку б посаду він не обіймав і яким би капіталом не володів, не займався виробництвом або ж продажем алкогольних напоїв. Принаймні, джерела, перш за все Рум'янцевський опис Малоросії, в якому досить детально розписані всі заняття слобідських жителів, цього не фіксує. Отже, сумнівно, щоб Олексій Хрущов справді займався шинкарством, як це стверджував його опонент.

Однак з огляду на звинувачення Чернова, існування поблизу слобід шинків, а також функціонування відкупної системи продажу алкоголю, що поширювалася на «описні слободи», виникає важливе, хоча й не пов'язане з порушеною тут проблемою питання, а саме – чи вживали старовіри алкогольні напої і, ширше, наскільки успішними були дії держави та власників шинків у поширенні серед слобожан п'янства?

Знайти однозначну відповідь на перше питання, на мою думку, неможливо. Існування шинків і монополії вказує на те, що слобожани все-таки вживали алкоголь. Відомо, що більшість із них належала до т. зв. попівської згоди, представники якої не сповідували крайніх форм есхатології⁵⁰. Отже, не всі вони практикували повну заборону на алкоголь, а лише дотримувалися досить суворих обмежень, які базувалися на принципах поширеного в старообрядницькому середовищі «Домостроя»⁵¹. Його правила застерігали: *«Пей, да не упивайся. Пейте мало вина веселія ради, а не для п'янства: п'яницы*

⁴⁵ История алкоголя // <<http://www.alknet.ru/content/view/7/84>>

⁴⁶ ЦДАК України. Ф. 59, оп. 1, спр. 6132, арк. 1.

⁴⁷ Прыжов И.Т. Истории кабаков в России в связи с историей русского народа. М., 1991. С. 202.

⁴⁸ ЦДАК України. Ф. 59, оп. 1, спр. 6132, арк. 12–15.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Див.: Волошин Ю.В. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. (Історико-демографічний аспект). Полтава: АСМІ, 2005. С. 55.

⁵¹ Иваницкий В. Русская женщина в эпоху «Домостроя» // Общественные науки и современность. М., 1995. № 3. С. 161.

*царства Божия не наследуют. Пьяный муж дурно, а жена пьяна в миру не пригоже. А у жены решительно никоим образом хмельного питья бы не было: ни вина, ни меда, ни пива. А пила бы жена бесхмельную брагу и квас – и дома и на людях»*⁵². Таким чином, цілком імовірно, що власники шинків та відкупщики монополії отримували певний зиск від торгівлі алкоголем, але сумнівно, щоб він був значним.

Та повернімося до теми дослідження. Подальший перебіг справи певною мірою прояснив причини конфлікту. Як заявив повірений Казазаєв⁵³, який представляв інтереси Олексія Хрущова в губернській канцелярії, *«жену де ево, Чернова, он, Хрущёв, называл блядью потому, что по следственному в волостной конторе делу оказалась она, ево, Чернова, жена, в блудном падении с монахом Епифанием, и потому того чернца и свояком называл, и дело о том в волостной конторе решено не одним истцом Хрущёвым, но обще с имеющимся в той конторе управителем, коллежским советником Титовым, и справедливо потому, что оной чернец Епифаний и сам в том блудном с оною женою ево, Чернова, падении в волостной конторе винился, а сверх того и он, поверенной Казазаев, на прошедшей сырной сего году недели в субботу видел, что ответчик Чернов ехал с Подолу впереди на одних санях Киевской губернской канцелярии с капеистом Михайлою Шляхтиным и с матерью ево, а чернец Епифаний в купеческом платье с оною ево, Чернова, женою ехал позади ево, Чернова, на других санях, и стоит он, чернец, с ним, Черновым, и с женою ево и ныне на квартире, и с его разумея и в блудном ево, чернца Епифания, с тою ево, Чернова, женою падение явное согласие»*⁵⁴.

Отже, наводячи цей факт, повірений, вочевидь, намагався довести, що відповідач, висуваючи свої звинувачення на адресу бурмістра, керувався почуттям образи через несправедливе, на його думку, вирішення справи, що стосувалася гріхопадіння його дружини. Ймовірно, що Чернов, так само як і бурмістр, судячись у губернській канцелярії, захищав свою честь, доводячи, що волосне правління «описних розкольницьких слобод» в особі Олексія Хрущова діяло упереджено.

Таким чином, обом сторонам конфлікту йшлося про захист честі. Однак позиції бурмістра, схоже, були сильнішими, і не лише з огляду на його вищий соціальний статус. Головна стратегічна перевага Хрущова полягала в тому, що для ведення справи він найняв повіреного – особу, яка зналася на практиці судової тяганини. На користь цього свідчить майстерність, з якою Казазаєв відкинув усі обвинувачення, висунуті проти Хрущова. Передовсім він зауважив особисту зацікавленість відповідача в дискредитації бурмістра, а далі доволі майстерно відвів свідків, на яких покликався Іван Чернов у ході своїх звинувачень, на тій підставі, що всі вони упереджені щодо бурмі-

⁵² Домострой: Сборник. М.: Художественная литература, 1991. С. 23–106.

⁵³ На жаль, у джерелі не вказане його ім'я.

⁵⁴ ЦДІАК України. Ф. 59, оп. 1, спр. 5660, арк. 5–5 зв.

стра: частина з них у свій час конфліктувала з ним, а інша – перебуває в особистій дружбі з відповідачем.

Так, Іван Гребенщиков, який мав виступати як свідок несправедливого рішення Хрущова у справі перелюбу Анісії Чернової та ченця Єпіфанія, виявився *«человек подозрительной, которой хотя и был волостным писарем, но за происшедшие от него продерзости от волостной конторы отрешен и сечен публично плетми, и выписан в Новороссийскую губернию, и потому, как видно злясь, и такое письмо от себя сочинил несправедливо»*⁵⁵. Агапій Бесчаснов, який був свідком передачі Черновим бурмистру хабаря, теж не міг, за переконанням повіреного, свідчити, бо *«ему, Чернову, приходится тесть и потому может ему, Чернову, дружить»*⁵⁶. Не міг свідчити проти Олексія Хрущова і Федір Подсевальщиков, який нібито бачив, як бурмистр відібрав у вищезгаданого Агапа Бесчаснова 12 рублів грошей. Він, як виявилось, мав на Хрущова злість *«по бывшему в волостной конторе оного Подсевальщикова с племянником ево, той же слободы Клинцов обывателем, Лаврентьем Анофриевым спорному делу, ибо решено оно не на ево, Подсевальщикова, сторону»*⁵⁷.

Що ж стосувалося рекрутів, які нібито платили бурмистрові за можливість уникнути військової служби, то їм теж не можна вірити, бо Чернов *«с ними, рекрутами, имеет какое либо согласие»*⁵⁸. Не міг бути свідком і мешканець слободи Климової Алфер Родіонов, бо вважався приятелем Чернова⁵⁹. Інші свідки – Григорій Тетерін і Вівала Григор'єв, які начебто бачили, як Хрущов замучив до смерті Максима Федорова, на думку Казазаєва, були підкуплені⁶⁰. Таким чином, всі свідки, які мали підтвердити справедливість слів відповідача, були відведені, тож Івану Чернову у своїх звинуваченнях не було на кого спертися.

Далі Казазаєв висунув ще три аргументи, які мали б остаточно переконати суд у безпідставності й безглуздісті звинувачень, висунутих проти Олексія Хрущова. Перший з них – високий авторитет бурмистра, неможливий у випадку, якби звинувачення Чернова були правдиві: *«ежели б он, Хрущёв, так заподлинно, как он, Чернов, показывает, суд в конторе производил несправедливо и за взятков, чтоб и кроме ево, Чернова, от обывателей слободских могли произойти жалобы, и в бурмистры на общем слободском съезде выбран быть не мог, но как все слободские обыватели им, Хрущёвым, довольны, то не токмо в прошлых годах, но и на оной 768 год в бурмистры выбран и состоит человек неподозрительной, о чем к лутчему уверен с выбора слободских войтов и лутчих людей»*⁶¹.

⁵⁵ Там само. Арк. 5 зв.

⁵⁶ Там само. Арк. 5 зв. – 6.

⁵⁷ Там само. Арк. 6.

⁵⁸ Там само. Арк. 7.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Там само. Арк. 8.

⁶¹ Там само. Арк. 8–8 зв.

Другий аргумент – переконання в упередженості Чернова, який діяв, керуючись почуттям помсти: *«а показывает он, Чернов, на него, бурмистра, якобы несправедливые суды и взятки по той злобе, что как и выше объявлено, яко он по просьбе ево, Чернова, жены ево с монахом Епифанием блудного дела не покрыл, и приносимых денег от него, Чернова, не принял»*⁶².

Третій аргумент стосувався особистих якостей Івана Чернова, які суттєво контрастували з авторитетом бурмистра: *«и сам он, Чернов, состоит человек подозрительной в приеме от малороссиян воровских лошадей и прочего, о чем в Киевскую губернскую канцелярию из волостной конторы послано доношение, по которому воровскому делу чувствуя он, Чернов, свою вину, не очистя в том себя, и скрылся в Киев, в чем ему, Чернову, и верить не можно»*⁶³.

На жаль, у матеріалах цієї архівної справи вирок суду відсутній, тож ми можемо хіба припустити можливий фінал цієї історії. З великою долею ймовірності можна твердити, що бурмистр її все-таки виграв і, таким чином, захистив свою честь. Принаймні, як свідчать документи, він і далі досить тривалий час обіймав свою посаду, що навряд чи було б можливим у разі негативного судового декрету.

Однак дещо на маргінесі цієї справи існує вкрай важливий її елемент – факт перелюбу, в якому звинувачували дружину Івана Чернова – Анісью. За моїми підрахунками, у тексті про нього згадано 10 разів. При цьому використовувалися такі не завжди пристойні для сучасного читача слова і вирази: «блядь», «бледовство» – 3 рази, «блуд» – 6 разів і нейтральне «обидное дело» – 1 раз.

Втім, ця справа сповнена багатьох незрозумілих деталей. Злочин, який скоїла Анісья, що підтвердив і чернець Спіфаній, котрий *«и сам в том блудном с оною женою ево, Чернова, падении в волостной конторе винился»*⁶⁴, вважався одним з найтяжчих у російській сімейній традиції. «Блуд» був частиною образу *«злої дружини»*, що побутував у російській книжній культурі XVI–XVII ст.⁶⁵, і вважався однією з небагатьох офіційних підстав для розлучення⁶⁶. Зраджені чоловіки, як свідчить дослідження сучасного російського дослідника В. Лещенка, зазвичай вдавалися до рукоприкладства і в більшості випадків намагалися розірвати шлюб з невірною дружиною⁶⁷. Однак, якщо чоловік не клопотався про розлучення, а факт перелюбу виявлявся, винних за рішенням владних органів піддавали лише тілесному покаранню⁶⁸. Адже

⁶² Там само. Арк. 8 зв.

⁶³ Там само.

⁶⁴ Там само. Арк. 7.

⁶⁵ Лещенко В.Ю. Русская семья (IX–XIX вв.): Монография. СПб.: СПГУТД, 2004. С. 97.

⁶⁶ Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): В 2 т. 3-е изд., испр., доп. СПб.: «Дмитрий Буланин», 2003. С. 4.

⁶⁷ Лещенко В.Ю. Указ. соч. С. 98–101, 240–241, 288–290.

⁶⁸ Там само. С. 288.

справа про перелюб могла бути порушена не лише в результаті позову зрадженого чоловіка чи дружини, а й з ініціативи сторонніх осіб. У нашому випадку, очевидно, було саме так. Тож поведінка Івана Чернова, на перший погляд, виглядає не зовсім логічною. Невідомо, як саме він повівся з дружиною, дізнавшись про її зраду. Однак після того, як волосна контора порушила судову справу, і, вочевидь, не з ініціативи Чернова, він став Анисью всіляко захищати. Переконавав бурмістра при свідках, що дружина його *«не блядь, а такая же честная, как и ево, Хрущёва, жена»*⁶⁹, а також домагався закриття справи, пропонуючи Хрущову хабаря – *«общие с ним, Черновым, к нему, Хрущёву, приходили, о закрытии оного бледовства просили и давали денег десять рублей»*⁷⁰. Ймовірно, що, не домігшись свого, Чернов вдався до радикальніших заходів, адже з якоїсь причини *«под караулом при волостной конторе он, Чернов, держан был по тому блудному делу»*⁷¹. Після того, як волосна контора все ж винесла вирок (за відсутності обвинуваченої, яка, за словами повіреного Казазаєва, *«чувствуя в том свою винность, бегом скрылась»*⁷²), Іван Чернов став шукати правди в Київській губернській канцелярії.

Дозволю собі припустити, що Чернов намагався довести неправомірність розгляду волосною конторою як світською установою справи про перелюб, яка в ранньомодерній Росії належала до компетенції церковного суду⁷³. Ймовірно також, що Чернов свого домігся, на що вказує запитання, задане бурмістром Хрущовим реєстраторові Київської губернської канцелярії Черникову 10 січня 1768 р., одразу після приходу туди Чернова: *«Оной бурмистр Хрущёв, усмотря ево, Чернова, начал спрашивать регистратора Черникова, почему наслан в волостную контору указ о неимении оной конторе до ево Чернова дела»* (підкреслено мною – Ю. В.)⁷⁴. Тут доречно зауважити, що старовіри не визнавали офіційної (ніконіанської) церкви і на той час не мали власної трьохчинної ієрархії. Крім того, офіційна церква, зі свого боку, до 1874 р. теж не визнавала шлюбів між старообрядцями-попівцями, незважаючи на те, що вони освячувалися церковним вінчанням⁷⁵. Отже, з точки зору офіційного православ'я Іван Чернов уважався неодруженим. Тож заборона провадити справу про перелюб дружини Чернова волосною конторою фактично ставила крапку в цій історії.

Цілком імовірно, що для Івана Чернова у справі з бурмістром теж ішлося про захист честі. Він був досить заможний, а, можливо, і впливовий член

⁶⁹ ЦДІАК України. Ф. 59, оп. 1, спр. 5660, арк. 5.

⁷⁰ Там само. Арк. 8.

⁷¹ Там само. Арк. 6.

⁷² Там само. Арк. 8 зв.

⁷³ Цатурова М.К. Русское семейное право XVI–XVIII вв. М.: Юридическая литература, 1991. – 112 с.

⁷⁴ ЦДІАК України. Ф. 59, оп. 1, спр. 5660, арк. 2.

⁷⁵ Брак у поповцев // Вуграфт С.Г., Ушаков І.А. Старообрядчество. Лица, предметы и символы. Опыт энциклопедического словаря. М.: Церковь, 1996. С. 55.

⁷⁶ ЦДІАК України. Ф. 59, оп. 1, спр. 5660, арк. 4 зв.

Зибківської громади, на що вказує фраза, яка прозвучала з його уст під час сварки з Хрущовим: «У него, Чернова, лутчие ево, Хрущёва, работники были»⁷⁶. За моїми підрахунками, зробленими на основі Рум'янцевського опису 1767 р., у Зибкій було ще тільки шість домогосподарств, які мали робітників⁷⁷. Якщо подивитися на справу з цієї точки зору, то можна припустити, що звинувачення на адресу бурмистра Хрущова висувалися Черновим з метою дискредитувати його як одного з керівників волосної контори.

Як з'ясувалося пізніше, не всі висунуті Іваном Черновим звинувачення проти слобідського бурмистра були надуманими, принаймні щодо справи з рекрутами. Через шість років після описаної судової тяганини сталася подія, яка засвідчила, що частина правди в словах Чернова все-таки була.

У листопаді 1774 р., саме тоді, коли старовіри, як зазначалося вище, активно домагалися заміни рекрутської повинності грошовим збором, бурмистр Олексій Хрущов був заарештований за наказом малоросійської колегії. Його закували в кайдани і під конвоєм відправили до Глухова. На жаль, архівна справа, що дійшла до нас більш ніж через два століття, не розкриває перебігу подій, пов'язаних із цим арештом. Однак вона точно вказує причину арешту – бурмистра звинувачували в підміні рекрутів, тобто віддачі замість розкольників інших осіб, найнятих за відповідну плату з числа православних. Таких було нібито 28 осіб⁷⁸. Слід зауважити, що подібний спосіб уникнення рекрутчини старовіри практикували доволі широко і, очевидно, успішно. Принаймні подібні випадки фіксуються джерелами й значно пізніше, у ХІХ ст., і не лише на території колишніх «описних слобод». Цілком очевидно, що Хрущов допомагав слобожанам уникати рекрутчини. При цьому йому двічі вдавалося відвести висунуті проти нього звинувачення у протиправних діях. Адже й останнього разу, як засвідчують джерела, він відбувся лише переляком: у джерелах за 1777 р. він все ще фігурує як бурмистр⁷⁹.

Отже, на підставі проаналізованих історій можна дійти таких висновків. По-перше, обом сторонам даної суперечки йшлося про захист честі. По-друге, намагаючись відвернути увагу від основної причини конфлікту, відповідач висунув контр-звинувачення, які частково розкривають особливості функціонування старообрядницького суспільства у досліджуваній період. Зокрема, простежуються характерні риси виконання урядником-старовіром службових обов'язків і пов'язані з цим, з одного боку, хабарництво та рукоприкладство, а з іншого – захист інтересів старообрядницької громади і прагнення допомогти в уникненні рекрутчини. Опосередковано розкривається вплив особливостей віровчення на практику шлюбної поведінки, ставлення до алко-голю тощо.

⁷⁷ Там само. Ф. 51, оп. 1, спр. 116, арк. 240 зв. – 312.

⁷⁸ Там само. Ф. 59, оп. 1, спр. 7536, арк. 1–5.

⁷⁹ Там само. Ф. 59, оп. 1, спр. 8442, арк. 3.